

STANISŁAW WIERZCHOSŁAWSKI

BADANIA NAD RODZINĄ W POZNAŃSKIM
ŚRODOWISKU NAUKOWYM

I. UWAGI WSTĘPNE

Dwie okoliczności zadecydowały, że poznański ośrodek naukowy przekształcił się ostatnio w centrum badań mikrostruktur ludnościowych w Polsce: 1° bogate tradycje w zakresie badań socjologicznych i demograficznych; 2° stworzenie w minionym dwudziestolecu sprzyjających środowiskowych warunków dla rozwoju badań empirycznych i prowadzenia studiów o charakterze metodologicznym.

Tradycje badań w zakresie nauk społecznych sięgają powstania instytucjonalnych form życia akademickiego w Poznaniu, łącząc się z okresem utworzenia na zachodnich rubieżach wskrzeszonej Rzeczypospolitej w 1919 r. Uniwersytetu Poznańskiego. Wydarzeniem, które wywarło znamieny wpływ na rozwój badań, wykraczając swym zakresem poza ramy środowiska poznańskiego, było utworzenie w 1920 r. Katedry Socjologii i Filozofii Kultury i powołanie na jej kierownika Floriana Znanieckiego. Zapoczątkowało ono bowiem akademicką socjologię w Polsce, tworząc ośrodek kształcenia profesjonalnych socjologów, którzy dotąd rekrutowali się z innej gałęzi nauki¹. W ślad za utworzeniem katedry i studium socjologii, zorganizowano w 1921 r. pierwszy w kraju Instytut Socjologiczny, przemianowany w 1927 r. w Polski Instytut Socjologiczny. Tu powołano pierwsze i jedyne wówczas czasopisma socjologiczne. Obok wydawanego od 1921 r. „Ruchu Prawniczego i Ekonomicznego”, który w 1925, r. przekształcono w „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, ukazywać się zaczął od 1830 r. kwartalnik: „Przegląd Socjologiczny”². Uniwersytet Poznański stał się przodującym w kraju ośrodkiem badań socjologicznych, skupiającym nie tylko uczniów

¹ Por. J. Chałasiński, *Trzydzieści lat socjologii polskiej 1918-1937*, Przegląd Socjologiczny 1948, t. X, s. 7; J. Ziółkowski, *Socjologia*, w: *Nauka w Wielkopolsce, Przeszłość i teraźniejszość. Studia i Materiały*, pod red. G. Labudy, Poznań 1973, s. 326.

² Por. J. Ziółkowski, *Socjologia*, s. 329 - 330.

(J. Chałasiński, T. Szczurkiewicz, J. Szczepański, J. Piotrowski, S. Kowalski), którzy we współczesnej socjologii zajmują czołowe miejsce i współpracowników (L. Dobrzyńska-Rybicka, W. Adamski, F. Mirek) ale również i przedstawiciele innych dyscyplin min.: etnografii (J. St. Bystron), filozofii (Cz. Znamierowski), psychologii (St. Błachowski)³. W stosunkowo krótkim czasie powstał poważny dorobek naukowy mało znanej wówczas w Polsce dziedziny wiedzy o charakterze teoretycznym i metodologicznym, który wywiera na późniejszy rozwój badań makro- i mikrostruktur społecznych swe piętno⁴.

Jakkolwiek skutek wojny rozproszona została liczna kadra skupiona wokół F. Znanieckiego (który sam znalazł się poza granicami kraju), zasilając inne ośrodki uniwersyteckie, unicestwieniu uległa ciągłość pracy badawczej — mimo trudności znalezienia w zmienionych warunkach ustrojowych dla socjologii nowego miejsca — przejawiała się w środowisku, silna dążność do wyznaczenia tej dyscyplinie aktywnej, wiodącej roli wśród innych nauk społecznych. Trud instytucjonalnego jej odbudowania przejął na siebie T. Szczurkiewicz i jego bliscy współpracownicy (S. Kowalski, J. Burszta i Z. Dulczewski)⁵. Jej rozwój, podobnie jak w innych ośrodkach naukowych w kraju, nie przebiega w postaci wstępującej linii ciągłej. Reaktywowana w 1945 r. Katedra Socjologii na Uniwersytecie (z przerwą w latach 1951 - 1956) przeżywa swój organizacyjny rozkwit dopiero z końcem lat sześćdziesiątych, kiedy to zostaje przekształcona w wielozakładowy Instytut Socjologii. Dyscyplina ta wkracza równocześnie do innych instytucji naukowych środowiska: Aka-

³ Por. A. Kwilecki, J. Ziółkowski, *Socjologia w Poznaniu w latach 1920-1980*, w: *60 lat socjologii poznańskiej*, pod red. A. Kwileckiego, Poznań 1981, s. 14-27.

⁴ Dorobek ten przedstawiono w pracy: A. Kwilecki, J. Ziółkowski, *Socjologia w Poznaniu*, s. 16 - 27. W przeglądzie tegoż dorobku nie można pominąć okoliczności, iż właśnie F. Znaniecki swą fundamentalną pracą *The Polish Peasant in Europe and America* zapoczątkował tradycję badań nad rodziną, zajmując się rodzinami chłopskimi na naszych ziemiach i emigracji, torując drogę późniejszym masowym badaniom nad rodziną w Stanach Zjednoczonych i kontynencie europejskim. Wprowadził do tych badań metodę egzemplifikacji w postaci dokumentów osobistych. Z tej metody korzysta w swych badaniach J. Chałasiński, opracowując znaną pracę pt. *Młode pokolenie chłopów* (1938), odzwierciedlającą przeobrażenia rodziny chłopskiej oraz wielu późniejszych badaczy mikrostruktur społecznych (por. Z. Dulczewski, *Florian Znaniecki jako twórca metody autobiograficznej w socjologii*, w: *Florian Znaniecki i jego rola w socjologii*, pod red. A. Kwileckiego, Poznań 1975, s. 75-88). Wśród prac uczniów poznańskiej szkoły socjologicznej tego okresu na uwagę zasługuje rozprawa T. Szczurkiewicza: *Rasa, środowisko, rodzina*, Poznań 1938, której wysokie walory teoretycznej znajdują nadal powszechne uznanie wśród współczesnych badaczy zajmujących się problematyką rodziny od stromy etnosocjologicznej.

⁵ Por. A. Wesołowski, *Tadeusz Szczurkiewicz: działalność organizacyjno-naukowa i dydaktyczna (w 85-lecie urodzin)*, w: *60 lat socjologii*, s. 139 i n.; A. Kwilecki, J. Ziółkowski, *Socjologia w Poznaniu*, s. 28 - 32.

demii Ekonomicznej, w której w 1957 r. powołano Katedrę Socjologii oraz Instytutu Zachodniego, gdzie utworzono w 1956 r. Sekcję Socjograficzną, którą przekształcono w 1965 r. w Zakład Socjologii z dwiema pracownikami naukowymi. Powstały także zespoły badań socjologicznych w Akademii Rolniczej, Politechnice Poznańskiej, a ostatnio w Akademii Medycznej⁶. W rezultacie powstał w środowisku poznańskim silnie rozbudowany kompleks jednostek organizacyjnych badań socjologicznych, którego centrum zostało zlokalizowane w Uniwersytecie. W ten sposób zostały spełnione w środowisku potencjalne warunki dla rozwoju badań naukowych w tej dziedzinie wiedzy. W badaniach tych rysują się dwie charakterystyczne tendencje. Pierwsza wyraża się szerokim zainteresowaniem tematyką i uprawianiem badań z pogranicza socjologii i innych nauk społecznych (filozofii, pedagogiki, urbanistyki, etnografii, historii i językoznawstwa). Ta interesująca tendencja staje się z jednej strony czynnikiem inspirującym, z drugiej zaś wzbogacającym poznańskie środowisko socjologiczne. Tendencja druga, znajduje natomiast wyraz w rozwijaniu badań empirycznych prowadzonych zarówno w odniesieniu do przeobrażeń makro i mikrostruktur społecznych⁷.

Zaakcentowania wymagają również tradycje ośrodka w zakresie badań ludnościowych. Korzeniami swymi sięgają one, podobnie jak w przypadku nauki socjologii, powstania Uniwersytetu Poznańskiego, na którym powołano w 1920 r. Katedrę Statystyki, powierzając jej kierownictwo statystykowi i demografowi Marcinowi Nadobnikowi⁸. Rozwija on badania nad przeobrażeniami ludnościowymi kraju, ziem zachodnich i regionu poznańskiego, poświęcając wiele uwagi wyludnianiu się wsi wielkopolskiej⁹. Kierowane przez niego Seminarium Statystyczne, mające zapewnić rozwój własnej kadry naukowej, obficie zapilonowało dopiero po II wojnie światowej, na który to okres przypada bujny rozwój poznańskiej statystyki i demografii. Badania z zakresu problematyki ludnościowej prowadzone były w okresie międzywojennym, a po wojnie do 1950 r. także przez Miejskie Biuro Statystyczne m. Poznania, którymi

⁶ Por. A. Kwilecki, J. Ziółkowski, *Socjologia w Poznaniu*, s. 46-54.

⁷ Ewolucja kierunków badań naukowych prowadzonych w środowisku socjologicznym w okresie powojennym przedstawiona została w cz. III *Kierunki badań Katedry Socjologii UAM i Instytutu Socjologii UAM* w cyt. pracy pod red. A. Kwileckiego: *60 lat socjologii*, s. 167 - 284. Zob. także: Z. Tyszka, *Socjologia poznańska po Znaneckim*, w: *Florian Znanecki i jego rola w socjologii*, pod red. A. Kwileckiego, Poznań 1975, s. 169-178.

⁸ *Uniwersytet Poznański w pierwszych latach swego istnienia (1919, 1919 - 20, 1920-21, 1921-22, 1922-23)*. Za rektora Heliadora Świecickiego. Księga pamiątkowa. Wydana staraniem Senatu Uniwersytetu Poznańskiego, pod red. A. Wrzoska, Poznań 1924, s. 165 i 178.

⁹ Por. S. Waszak, *Marcin Nadobnik (wspomnienie)*, Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1955, s. 169 - 170.

kierowali profesorowie Z. Zalewski, a następnie S. Waszak¹⁰. Na szczególną uwagę zasługują jednak dociekania, które problematykę ludnościową zajmowały się jedynie w kontekście zjawisk społeczno-ekonomicznych prowadzone przez Jana Rutkowskiego, profesora Uniwersytetu Poznańskiego, twórcy poznańskiej szkoły historii gospodarczej. Ów znakomity uczony wywarł wielki wpływ na rozwój badań w środowisku przez stosowane przez siebie metody badawcze¹¹, a nade wszystko przez wychowawcze formowanie postaw przyszłych badaczy, łącząc problem nauki nierozzerwalnie z problemem etyki¹². Wiernym i konsekwentym kontynuatorem tej szkoły okazał się jego uczeń, Władysław Rusiński, należący do czołowych współcześnie historyków gospodarczych. Ze szkoły tej wyszło wielu znanych badaczy, którzy zasilili różne dyscypliny społeczne, nie tylko w poznańskim środowisku naukowym.

Wskutek zlikwidowania na Uniwersytecie, w wyniku reorganizacji szkolnictwa wyższego w Polsce, w 1949 r. studiów ekonomicznych, następuje stały rozwój pod względem kadrowym i zaplecza technicznego, powołanej w tym czasie (1860 r.) Katedry Statystyki w Wyższej Szkole Ekonomicznej, obecnej Akademii Ekonomicznej. Katedra ta już w 1958r. zostaje przekształcona w zespołową katedrę z wieloma zakładami naukowymi, w tym również Zakładem Demografii¹³. Inspiratorem tych zmian był uczeń M. Nadobnika, wybitny statystyk i demograf Stanisław Waszak. Reprezentował typ statystyka-badacza, rozwinął w sposób oryginalny metodologiczne podstawy statystycznego poznania¹⁴. Jego zasługą jest poważne ożywienie badań ludnościowych w okresie powojennym. Prowadził je w wielu płaszczyznach i kierunkach równocześnie, wprowadzając do badań nowoczesną instrumentację statystyczną. Jakkolwiek główny wysiłek skupił na badaniach przeobrażeń makrostruktur ludnościowych, był w Polsce prekursorem badań nad rodziną w ujęciu demografii historycznej¹⁵, wywierając poważny wpływ na późniejszy rozwój badań w środowisku.

¹⁰ Por. S. Wierchosławski, *Wspomnienie o profesorze Stanisławie Waszaku*, Przegląd Statystyczny 1976, z. 2, s. 191 i n.

¹¹ Por. J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1973, s. 418 - 593.

¹² Por. W. Rusiński, *Jan Rutkowski — człowiek, pedagog (w 25 rocznicę śmierci)*. Sprawozdania Wydziału Historii i Nauk Społecznych PTPN, nr 92 za 1974 r., Poznań 1976, s. 36 - 37.

¹³ Por. *Akademia Ekonomiczna w Poznaniu 1926 - 1976*, pod red. Z. Zakrzewskiego, Poznań 1976, s. 323 i n.

¹⁴ Por. S. Wierchosławski, *Profesor Stanisław Waszak (1906 - 1974)*, Poznańskie Roczniki Ekonomiczne, t. XXVIII, Poznań 1977, s. 292-296.

¹⁵ W oparciu o subwencje PTPN S. Waszak prowadził badania archiwalne nad księgami metrykalnymi dla m. Poznania w okresie XVI i XVII w. i Wielkopolski z końca XVIII w. Na szczególną uwagę zasługują wśród nich prace związane z rekonstrukcją rodzinnego gospodarstwa i rodziny, oparte na własnych, oryginalnych rozwiązaniach metodycznych. Wyniki tych dociekań opublikowane zo-

Szybki rozwój nauk ilościowych, wyodrębnianie się wśród nich coraz to nowych dyscyplin, stało się powodem przekształcenia w 1969 r. Katedry Statystyki w Instytut Statystyki i Ekonometrii z własnym ośrodkiem komputerowym, a następnie w 1979 r. w Instytut Cybernetyki Ekonomicznej. Zakład Demografii po zmarłym S. Waszaku przejmuje utalentowany badacz S. Borowski¹⁶. Rozwinął go w wieloosobowy Zakład Statystyki Ekonomicznej i Demografii, który stał się w krótkim czasie jednym z najbardziej prężnych ośrodków badań naukowych zjawisk ludnościowych w Polsce, liczący się w skali międzynarodowej. Stworzył własną szkołę badań demograficznych, przyczyniając się do poważnego rozwoju badań w tej dziedzinie na niespotykaną dotychczas skalę¹⁷.

Zdaje się nie podlegać dyskusji fakt, iż o powodzeniu współczesnych badań empirycznych, obok idei danej szkoły naukowej i lokalnej tradycji, tworzących swoisty klimat umożliwiający przekazywanie kolejnym pokoleniom badaczy doświadczeń warsztatu naukowego, w poważnym stopniu decyduje tzw. infrastruktura naukowa. W skład jej wchodzi: warunki instytucjonalne, wyznaczające określone formy organizacyjne działalności naukowej, baza materialna (w postaci maszynowych lub komputerowych ośrodków obliczeń statystycznych), umożliwiająca stosowanie nowoczesnych metod i technik badawczych oraz rozwój kwalifikowanej kadry naukowej, profesjonalnie przygotowanej do prowadzenia badań w określonej dziedzinie wiedzy. Obie omawiane dyscypliny naukowe, które w realizacji badań nad współczesną rodziną polską w środowisku poznańskim odgrywają aktualnie wiodącą rolę, rozwój własnego potencjału naukowego zawdzięczają Uniwersytetowi, na którym zrodziło się zarówno socjologiczne, jak i demograficzne środowisko naukowe. Jeśli jednak nauka socjologii, mimo licznych zmian mających miejsce w okresie powojennym, utrzymała swą dominującą rolę na Uniwersytecie, to punkt dominacji dla nauki demografii, podobnie jak związanych z nią nauk ekonomicznych, został przesunięty do Akademii Ekonomicznej, na której wytworzyło się silne centrum badań procesów ludnościowych.

Rozpatrując w dalszej części naszych rozważań kierunki współczesnych badań nad przeobrażeniami mikrostruktur ludnościowych należy mieć na uwadze zarówno idee, przyświecające poszczególnym szkołom

stały w pracy: *Dzielnosc rodziny mieszczańskiej i ruch naturalny ludności m. Poznania w końcu XVI i XVII w.*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 1954, t. 16, s. 317 - 384.

¹⁶ Por. S. Wierzchosławski, *Działalność organizacyjno-naukowa i dydaktyczna profesora Stanisława Borowskiego*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1981, z. 4, s. 3 - 9.

¹⁷ Por. S. Wierzchosławski, *Charakterystyka dorobku naukowego S. Borowskiego w dziedzinie demografii*, w: S. Borowski, *Szkice z teorii reprodukcji ludności. Prace wybrane*, Wrocław 1983, s. 5-14.

naukowym, jak i występującą odrębność instytucjonalnych warunków formowania się środowisk naukowych obu tych dyscyplin, które wywarły swój wpływ na odmienność podejścia przedstawicieli tych nauk do tego samego przedmiotu badania.

II. KIERUNKI BADAŃ SOCJOLOGICZNYCH

Rozwój badań nad rodziną w poznańskim środowisku socjologicznym przypada na okres lat sześćdziesiątych. Geneza tych badań łączy się z podjęciem przez ówczesną Katedrę Socjologii UAM wieloletnich dociekań w Konińskim Zagłębiu Węgla Brunatnego w ramach Sekcji Konińsko-Poznańskiej Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych przy Polskiej Akademii Nauk¹⁸. Zlokalizowanie badań w ówczesnym intensywnie uprzemysławianym rejonie konińskim, położonym na wschodnich obszarach Wielkopolski, miało swoje uzasadnienie poznawcze. Był to bowiem do niedawna teren typowo rolniczy, gospodarczo zacofany. Z punktu widzenia badawczego był niezwykle interesującym obiektem badań, który można by przyrównać do laboratorium eksperymentalnego. Procesom industrializacji tych obszarów towarzyszyły procesy urbanizacji. Stąd też, za przedmiot dociekań przyjęto rodziny robotnicze pochodzenia wiejskiego, osiedlające się w tym rejonie. Założono słusznie, że badania tego typu rodzin dostarczą informacji o ewolucji przeobrażeń społeczno-kulturowych rodziny, jakie następują pod wpływem tych procesów. Były one rozwijane równocześnie w wielu kierunkach: socjologii miasta (urbanizacja społeczno-kulturowa rodziny pochodzenia wiejskiego), socjologii wsi (urbanizacja społeczna rodziny wiejskiej), socjologii klas społecznych (formowanie się miejskiej rodziny robotniczej z wiejskich elementów ludnościowych), a także socjologii kultury¹⁹. Synteza wyników tych badań²⁰ stworzyła podstawy dla dalszego ich rozwoju

¹⁸ Inicjatorem i kierownikiem naukowym tych badań był W. Markiewicz, od 1973 r. badaniami tymi kieruje A. Kwilecki (por. A. Kwilecki, J. Ziółkowski, *Socjologia w Poznaniu*, s. 41 - 42).

¹⁹ Wyniki tych badań prezentowane są m.in. w następujących opracowaniach Z. Tyszk: *Przeobrażenia społeczne rodziny związane z uprzemysłowieniem i urbanizacją*, Roczniki Socjologii Wsi 1964, t. II; *Przeobrażenia społeczne rodziny związane z uprzemysłowieniem i urbanizacją (Studium na przykładzie okręgu konińskiego)*, Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysłowionych KPZK 1964, nr 8; *Przemiany w rodzinach pochodzenia chłopskiego zamieszkałych w Koninie*, Zeszyty Wielkopolskie 1964, nr 2; *Przeobrażenia społeczne rodzin robotniczych pochodzenia chłopskiego w uprzemysłowionym Koninie*, w: *Procesy urbanizacyjne w powojennej Polsce*, pod red. S. Nowakowskiego, Warszawa 1967.

²⁰ Por. Z. Tyszk, *Przeobrażenia rodziny robotniczej w warunkach uprzemysłowienia i urbanizacji. Studium socjologiczne oparte na badaniach w uprzemysłowionym rejonie konińskim*, Warszawa 1970.

przez objęcie ich zakresem dalszej kategorii rodzin, a zwłaszcza rodzin robotniczych²¹. Wyniki tych badań umożliwiły zorganizowanie w 1973 r. przez Instytut Socjologii UAM środowiskowej konferencji naukowej „Współczesne rodziny polskie w świetle badań empirycznych”²². Konferencja ta stała się źródłem inspiracji dla wytyczenia dalszych kierunków badań nad rodziną.

Jakkolwiek badania socjologiczne w omawianej dziedzinie w innych ośrodkach naukowych kraju²³ zostały podjęte znacznie wcześniej niż w ośrodku poznańskim, miały one charakter studiów rozproszonych, często incydentalnych. Sprawą palącą stała się zatem kwestia podjęcia systematycznych badań wielodyscyplinarnych. Wzrastało bowiem coraz silniej zainteresowanie rodziną ze strony szeroko pojętej opinii społecznej. Sprzyjało temu powołanie szeregu instytucji, które przyczyniły się do ożywienia dyskusji poświęconych socjologicznej problematyce badawczej rodziny. Okoliczności te przyczyniły się do dojrzewania decyzji o podjęciu badań nad rodziną centralnie sterowanych. Taką formę przyjmują badania w poznańskim środowisku socjologicznym począwszy od 1976 r., w którym Instytutowi Socjologii powierzono rolę koordynatora 1° międzyresortowego problemu badawczego MR III/18 pt. „Rodzina w okresie budowy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego w Polsce”, a kierownictwo naukowe tych badań Zbigniewowi Tyszce, profesorowi socjologii tegoż Instytutu, który był autorem koncepcji tychże badań²⁴.

Za cel podjętych dociekań postawiono sobie rozpoznanie stanu życia rodzinnego w Polsce, jego ekonomiczno-społecznych, makrostrukturalnych, kulturowych oraz aksjologiczno-ideologicznych uwarunkowań w okresie budowy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego. Na podstawie zidentyfikowanego systemu wartości społeczeństwa, badania winny zmierzać — zdaniem ich realizatorów — w kierunku sformułowania normatywnego modelu rodziny socjalistycznej. Model ten pragną rozpatrywać zarówno w aspekcie aksjologicznym, socjologicznym i prawnym przy zachowaniu aksjo-socjologicznego oraz normatywno-prawnego nurtu badań. W koncepcji tegoż problemu normatywny model rodziny ma służyć »jako narzędzie ukierunkowujące długofalowe (bliższe i dalsze) działania polityki społecznej, ciał ustawodawczych i organów centralnej i terenowej władzy; jako narzędzie „pomiaru” aktualnego stanu

²¹ Por. Z. Tyszka, *Rodzina a zakład pracy*, Warszawa 1971; tenże: *Rodziny robotnicze w Polsce*, Warszawa 1977.

²² Materiały tej konferencji zostały opublikowane w pracy zbiorowej: *Współczesne rodziny polskie w świetle aktualnych badań*, pod red. Z. Tyszki Poznań 1976.

²³ Por. A. Dodziuk-Lityńska, D. Markowska, *Rodziny w miastach polskich, Przegląd badań społecznych z lat 1945-1968*, Wrocław 1971, s. 310-315.

²⁴ Por. A. Kwilecki, J. Ziółkowski, *Socjologia w Poznaniu*, s. 45.

rodzin w celu określenia ich stopnia zaawansowania w socjalistycznych przeobrażeniach — przez konfrontacje współczesnych realiów ze skonstruowanym w sposób naukowy ideałem²⁵. Koncepcja przyjętej metody postępowania badawczego, polegająca na konstruowaniu teoretycznego modelu rodziny w celu jego konfrontacji z rezultatami badań empirycznych jest niewątpliwie oryginalna. Jej realizacja nakłada jednak na podmiot badania, obok zapewnienia ciągłości badań przez dłuższy czas, konieczność rozpatrywania uwarunkowań modelu rodziny z punktu widzenia wielu nauk społecznych.

Dla rozwiązania tegoż problemu poproszono do współpracy ponad stu badaczy z różnych ośrodków naukowych kraju, reprezentujących: socjologię, etnografię, psychologię, prawo i ekonomię. Włączenie po raz pierwszy w polskiej praktyce badań społecznych kilku dyscyplin naukowych dla rozwiązania danego przedsięwzięcia badawczego, przyczyniło się do powstania szeregu implikacji metodologicznych. Ujawniły się one nie tylko w kwestiach natury semantycznej, ale nade wszystko w braku wypracowanych zasad interdyscyplinarnego współdziałania przedstawicieli różnych dyscyplin współpracujących z sobą. Stąd też uznano za celowe w pierwszej fazie dociekań wypracowanie płaszczyzn wzajemnej współpracy oraz opracowania przyszłej syntezy wyników badań. Rezultaty podjętych w tej dziedzinie studiów przedstawiono na ogólnopolskim sympozjum naukowym „Metodologiczne problemy badań nad rodziną z uwzględnieniem interdyscyplinarnej współpracy” zorganizowanym przez Instytut Socjologii UAM w ramach problemu MR III/18 w grudniu 1977 r.²⁶ Mimo iż obrady sympozjum nie doprowadziły do wypracowania jednoznacznego wzorca współpracy badawczej różnych dyscyplin społecznych nad rodziną, gdyż wymaga on prowadzenia systematycznych i długotrwałych studiów również w płaszczyźnie instrumentalnej, to ich bezsporną zasługą jest dostrzeżenie i sformułowanie problemu oraz podjęcie próby określenia stanowiska wobec przedmiotu badania ze strony przedstawicieli poszczególnych nauk. Z tych względów sympozjum ocenić należy jako pierwszy krok poczyniony w dziedzinie metodologii badań nad rodziną, które dotychczas nie zostały podjęte w żadnym z ośrodków badań socjologicznych w Polsce.

Prace badawcze nad rodziną były realizowane do 1980 r.²⁷ Na prze-

²⁵ Z. Tyszka, *Socjologiczne badania nad rodziną z uwzględnieniem interdyscyplinarnej współpracy*, Kultura i Społeczeństwo 1980, nr 1-2, s. 114.

²⁶ Referaty i komunikaty wygłoszone na tym sympozjum opublikowane zostały w pracy zbiorowej: *Metodologiczne problemy badań nad rodziną*, pod red. Z. Tyszkę, Poznań 1980.

²⁷ Niektóre wyniki badań za okres lat 1976-80 zostały przedstawione na krajowej konferencji naukowej „Rodzina i polityka społeczna na rzecz rodziny w PRL” zorganizowanej przez Radę do Spraw Rodziny przy Prezesie Rady Ministrów w marcu 1980 r. w Warszawie.

łomie lat 1960 -81 opracowano program i plan koordynacyjny badań na dalsze pięćlecie (1981 - 85). Kontynuacja badań następuje w ramach problemu węzłowego 11.9 pod nową nazwą „Stan i przeobrażenia rodziny polskiej w latach 1976- 1985”. Wydłużenie horyzontu badań stwarza możliwość identyfikacji prawidłowości w układzie dynamicznym i przeprowadzenia bardziej pogłębionej syntezy ich wyników. Ze względu na zachowanie ciągłości postępowania badawczego utrzymane zostały dotychczasowe założenia metodyczne, podstawowe tezy programowe ze skierowaniem wysiłku badawczego na poznanie mechanizmu generującego ideologie i zachowania badanych rodzin²⁸.

Całokształt problematyki badawczej ujęto w pięciu grupach tematycznych, które tworzą logicznie z sobą powiązane kompleksy zagadnień²⁹. Badania w grupie tematycznej I „Rodzina a struktura społeczna” (kier. Z. Tyszka UAM) zmierzają w kierunku określenia przemian rodziny na tle przeobrażeń całego społeczeństwa przy uwzględnieniu mikrostrukturalnych uwarunkowań życia rodzinnego oraz interakcji rodziny z lokalnymi układami mikrostrukturalnymi i kulturowymi związanymi ze społecznością wiejską i miejską. Realizatorzy badań dokonują analizy funkcjonowania życia rodzinnego w aspekcie uwarunkowań wynikających z przynależności do podstawowych kategorii zawodowych i wykształcenia. Ekspozowane zostały następujące kategorie zawodowe rodziny: górnicza, marynarzy, dokerów, rybaków, pielęgniarek oraz środowiskowe: chłopska, chłopsko-robotnicza, robotników rolnych, wiejskie rodziny pozarolnicze, a także główne kategorie robotników miejskich. Opis poszczególnych kategorii rodzin przebiega według wspólnie przyjętej koncepcji badawczej, co umożliwia prowadzenie wzajemnych studiów porównawczych³⁰. Na uwagę w tej grupie badawczej zasługują badania etnograficzne, traktujące rodzinę jako środowisko kulturowe, prowadzone w regionie Wielkopolski.

Grupa tematyczna II „Rodzina a polityka społeczna” (kier. Z. Radwański UAM) należy do najobszerniejszych grup badawczych problemu. W sposób wyraźny wyodrębniają się w niej dwa obszary badań: ekonomiczno-socjologiczny i prawniczy. Badania pierwszego obszaru poświęcone są: ocenie systemu świadczeń socjalnych na rzecz rodziny w Polsce, rozpatrywanego porównawczo na tle innych państw socjalistycznych, egalitaryzacji warunków bytu rodziny miejskiej i wiejskiej, rozwojowi infrastruktury społecznej i bytowej oraz określeniu jej

²⁸ Por. Z. Tyszka, *Węzłowy problem badawczy W. 11.9 „Stan i przeobrażenia rodziny polskiej w latach 1976-1985”*, Człowiek i społeczeństwo 1984, z 1 s 169-170.

²⁹ Ibidem, s. 170 -172.

³⁰ *Wybrane kategorie współczesnych rodzin polskich*, pod red. Z. Tyszki, Poznań 1984, s. 7-28; Z. Tyszka, *Rodziny współczesne w Polsce*, Warszawa 1982 s. 6-15.

wpływu na stopień zaspokojenia potrzeb rodziny, doskonaleniu systemu emerytalnego w aspekcie zaspokajania potrzeb rodzin emerytów. Obszar drugi badań natomiast obejmuje studia prawne nad polityką państwa w zakresie: ochrony dóbr osobistych w sferze życia rodzinnego, ochrony interesów majątkowych małżonków, kształtowania sytuacji dziecka w rodzinie, ochrony świadczeń alimentacyjnych. Ponadto prowadzone są studia porównawcze nad rodziną w świetle prawa międzynarodowego (międzynarodowa ochrona praw człowieka a ochrona rodziny, międzynarodowa ochrona małżeństwa i dziecka). Opierając się na diagnozie potrzeb rodziny i stopnia ich zaspokojenia, a także na ocenie norm prawnych, zespół badaczy zmierza do opracowania przesłanek dla polityki społecznej państwa wobec rodziny i wypracowania jednocześnie konkretnych wskazań wobec organów ustawodawczych w zakresie norm prawnych.

Badania III grupy tematycznej „Procesy socjalizacji i wychowania w rodzinie” (kier. H. Pielka UŚI) skupione są na rozpoznaniu psychologicznych, pedagogicznych i psychospołecznych mechanizmów funkcjonowania i socjalizacji w rodzinie dzieci i młodzieży. W badaniach tych zmierza się do pogłębienia wiedzy o mechanizmach oddziaływania czynników środowiskowo-rodzinnych na rozwój osobowości młodego pokolenia i jego przystosowania do życia społecznego. Działania tych mechanizmów rozpatruje się szeroko, uwzględniając równocześnie pomoc instytucjonalną (żłobki, przedszkola, szkoła) wspomagającą rozwój dziecka. Badania obejmują identyfikację związków zachodzących między funkcją opiekuńczo-wychowawczą rodziny a startem oświatowym i społecznym młodego pokolenia. Jako cel pragmatyczny stawiają sobie zadanie wypracowania dyrektyw pedagogicznych dla poradnictwa rodzinnego i profilaktyki.

Dociekania kolejnej IV grupy tematycznej „Podstawy integracji małżeństwa i rodziny oraz jej psychospołeczne konsekwencje” (kier. M. Ziemska UW) dotyczą aktualnie ważnego problemu współczesnych rodzin polskich. W podjętych studiach wyróżnić można trzy nurty dociekań: 1) określenie postaw interpersonalnych, ról i funkcjonowania niektórych typów małżeństw i rodzin; 2) poznanie czynników integrujących małżeństwo i rodzinę w celu określenia wyznaczników trwałości tych instytucji społecznych; 3) rozpoznanie czynników powodujących dezintegrację tych instytucji wraz z wskazaniem jej psychospołecznych następstw na wielorakich płaszczyznach. Dążyć się będzie do określenia pozytywnych wskazań dla zwiększenia stopnia integracji małżeństwa i rodziny.

Do poprzedniej grupy tematycznej nawiązują badania grupy V „Patologia życia rodzinnego — jej przyczyny i konsekwencje” (kier. M. Jarosz Instytut Badania Przestępczości). Zmierzają one do określenia: społecznych i materialnych determinant patologii

życia rodzinnego, poszukiwania wzajemnych relacji występujących między różnymi przejawami patologii w rodzinie a dewiacjami zachowań jej członków, rozpatrzenia przestępstw przeciwko rodzinie w aspekcie prawnym i kryminogennym. Oczekuje się, że wyniki tych dociekań dostarczą przesłanek dla opracowania wniosków legislacyjnych w zakresie ochrony rodziny oraz wniosków dla profilaktyki społecznej.

Dokonany przegląd problematyki badawczej wskazuje na szeroki zakres tematyczny prowadzonych badań, w którego realizację zaangażowane są prawie wszystkie ważniejsze ośrodki badań społecznych z całego kraju. W tym kontekście nasuwa się retoryczne pytanie: jaki jest udział poznańskiego środowiska w badaniach omawianego problemu? Znamiennym jest, że ośrodek ten uczestniczy aż w pięciu grupach tematycznych, co świadczy o jego znacznej prężności naukowo-badawczej. Udział ten jest jednak w poszczególnych grupach niejednorodny. W sposób najbardziej ewidentny występuje w I, II i V grupie tematycznej. W grupie I czynną działalność badawczą prowadzą zespoły pracowników z Instytutu Socjologii i Instytutu Etnografii UAM oraz jedyna tego rodzaju placówka w pełni zaangażowana w tę problematykę badawczą — Samodzielna Pracownia Socjologii Medycznej AM w Poznaniu. Jednocześnie w badaniach tej grupy uczestniczą: Instytut Filozofii i Psychologii UMCS w Lublinie, Instytut Socjologii USI w Katowicach oraz WSP w Bydgoszczy i Szczecinie. Badania II grupy są najbardziej zdominowane przez poznańskie środowisko naukowe. Działają tu trzy prężne zespoły badawcze: zespół prawa cywilnego (Instytut Prawa Cywilnego UAM, Poznański Oddział Instytutu Państwa i Prawa PAN), kier. przez Z. Radwańskiego, będący aktualnie najbardziej aktywnym zespołem badawczym w dziedzinie prawa rodzinnego w kraju, zespół prawa międzynarodowego (Katedra Prawa Międzynarodowego i Publicznego UAM) kierowany przez J. Sandorskiego, prowadzący studia nad rodziną w świetle prawa międzynarodowego, zespół nauk ekonomicznych, mający swe oparcie w Instytucie Ekonomii Politycznej AE w Poznaniu oraz Katedrze Ekonomii Politycznej UAM, kierowany przez J. Piasnego, prowadzący studia nad warunkami bytu rodziny. Badania w tej grupie prowadzą także: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Instytut Nauk Politycznych i Katedra Prawa Pracy UG. Grupa tematyczna III jest jedyną grupą, w której ośrodek poznański nie wykazuje aktywności od strony instytucjonalnej. Pozostaje ona pod wyraźną dominacją przedstawicieli nauk pedagogicznych z różnych ośrodków kraju (UŁ, UMK oraz WSP w Opolu, Słupsku i Szczecinie). Aktywna rola ośrodka poznańskiego zostaje podtrzymana w IV grupie przez uczestnictwo Instytutu Psychologii UAM. Badania tej grupy są jednak zdominowane przez zespoły badawcze uniwersytetów w Warszawie, Wrocławiu i Lublinie oraz WSP w Olsztynie. Udział w badaniach V grupy tematycznej mają dwa ośrodki: poznański (Instytut Problematyki Przestępczości i Instytut Pedagogiki UW).

Należy odnotować ponadto stałą tendencję do wzrostu udziału poznańskiego ośrodka w realizacji badań planu koordynacyjnego omawianego problemu węzłowego w porównaniu z okresem poprzednim (1976-1980). Dowodzi to, że problematyka badawcza nad rodziną coraz bardziej przenika do struktur środowiska nauk społecznych, stając się stopniowo przedmiotem jego trwałych zainteresowań naukowo-badawczych.

Aktywność poznańskiego środowiska socjologicznego znalazła wyraz w kolejnym sympozjum naukowym³¹, na którym zaprezentowane zostały dotychczasowe wyniki dociekań zespołów badawczych niektórych grup tematycznych, uczestniczących w realizacji problemu węzłowego 11.9. Z uwagi jednak, że badania te znajdują się w fazie realizacji, pełny przegląd ich osiągnięć nie jest chwilowo możliwy.

III. KIERUNKI BADAŃ DEMOGRAFICZNYCH

Badania demograficzne nad rodziną oraz jej gospodarstwem domowym podjęte zostały w poznańskiej uczelni ekonomicznej z początkiem lat sześćdziesiątych z inicjatywy S. Borowskiego. W pierwszej swej fazie mają charakter badań sondażowych i są ograniczone do makroregionu środkowo-zachodniego kraju, obejmującego swym zasięgiem byłe województwa: bydgoskie, poznańskie i zielonogórskie. Począwszy od 1965 r. zakres badań zostaje poszerzony na obszar całego kraju. Z upływem czasu przekształcają się one w systematycznie prowadzone studia empiryczne nad przeobrażeniami współczesnej rodziny polskiej.

Rozwinęły się one na podstawie badań makrostruktur ludnościowych w związku z prowadzonymi dociekaniami nad reprodukcją ludności³². Asumptem dla ich rozwoju były zarysowujące się w tym okresie tendencje do spadku urodzeń i wiążące się z tym zagrożenie zahamowania odtwarzalności pokoleń ludności kraju. Za podstawę koncepcji badań przyjęto twierdzenie, że o liczbie dzieci w rodzinie oraz o stopniu w jakim te dzieci zastąpią rodziców w przyszłym okresie prokreacyjnym decydują głównie urodzenia, stąd też za symptom badanych procesów reprodukcji ludności uznano dzietność małżeństw (tzn. liczbę potomstwa, które matka wydała na świat w ciągu okresu przeżytego w małżeństwie). Tak rozumiana dzietność odpowiada całkowicie pojęciu reprodukcji brutto generacji męskiej i żeńskiej, żyjącej w związkach mał-

³¹ Sympozjum naukowe nt. „Rodzina a struktura społeczna”, zorganizowane zostało przez kierownictwo problemu węzłowego 11.9 przy współudziale Instytutu Socjologii UAM w Poznaniu i Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy w dniach 10-12 V 1984 w Zaciszu pod Bydgoszczą. Por.: *Rodzina a struktura społeczna*, pod red. Z. Tyszki, Bydgoszcz 1984.

³² Por. S. Borowski, *Szkice z teorii reprodukcji ludności*, s. 19.

żeńskich³³. Obserwując zatem uwarunkowania dzietności rodzin dokonano jej dezagregacji do poziomu, na którym zjawisko to jest kształtowane. Badania nad dzietnością rozwijane są niemal równocześnie na trzech płaszczyznach: współczesnej, retrospektywnej i perspektywicznej, co stwarza możliwości przejścia w przyszłości do pogłębionych syntez naukowych dla wyjaśnienia mechanizmu uwarunkowań procesu modernizacji demograficznej we wszystkich fazach jej rozwoju na ziemiach polskich. W ciągu minionego stulecia w płodności małżeńskiej i dzietności rodzin polskich zaszły głębokie zmiany. Badając te przeobrażenia S. Borowski³⁴ stwierdził, że modernizacja demograficzna na ziemiach polskich zaczęła się dopiero około 1870 r., obejmując w swej pierwszej fazie Wielkopolskę i Pomorze. Na wschodnich obszarach początek tych procesów przypada dopiero w połowie lat międzywojennych, a faza stabilizacyjna na lata po drugiej wojnie światowej. Proces tej modernizacji jest więc opóźniony na tych ziemiach o prawie sześćdziesiąt lat. Zdając sobie doskonale z tego sprawę, że w zakresie pełnego rozpoznania tych procesów, a nade wszystko rozpoznania czynników objaśniających rewolucję demograficzną na ziemiach polskich zrobiono dopiero skromne początki, stara się swe badania intensyfikować, mając stale na uwadze wyraźnie wytyczone dalekosiężne cele poznawcze.

Za przedmiot badań przyjęto rodzinę trójpokoleniową, umożliwiając tym samym śledzenie związków międzygeneracyjnych. W latach 1965-1970 przeprowadzono reprezentacyjne badania na obszarze całego kraju, opierając dobór jednostek do próby na zasadzie quota-sampling. Obserwacją objęto 40 000 rodzin. Z uwagi na stwierdzone obciążenia tej próby w 1974 r. zasadę tę zmieniono na area-sampling³⁵. Wykorzystując jako kryterium współczynniki płodności z lat 1971-1972 zauważono, że płodność małżeńska i dzietność rodzin jest odwrotnie proporcjonalna do odsetka ludności miejskiej i pozarolniczej w jednostkach administracyjnego podziału kraju. Na tej podstawie wyróżniono pięć warstw, przyjmując jako warstwę środowisko stałego miejsca zamieszkania³⁶. Stwo-

³³ Por. S. Borowski, *Funkcja prokreacyjna rodziny*, w: *Demografia społeczna*, Warszawa 1974, s. 84 i n.

³⁴ Por. S. Borowski, *Modernizacja demograficzna w Polsce na tle porównawczym*, w: *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce. Problemy i metody*, Warszawa 1978, s. 79-93.

³⁵ Por. S. Borowski, *Badania płodności w mikroskali. Doświadczenia i sugestie*, Studia Demograficzne 1976, z. 45, s. 55 i n.

³⁶ W badaniach przyjęto podział środowiska na: gminy wiejskie, miasta małe do 10 000 mieszkańców, miasta średnie (10 001-100 000), duże (100 001-500 000) oraz metropolitarne (powyżej 500 001 mieszkańców). Przyjęte warstwy są zgodne z klasyfikacją stosowaną w badaniach płodności przez Europejską Komisję Gospodarczą w Genewie w 1975 r. (Por. S. Borowski, *Badania płodności*, s. 57-63). Z każdej warstwy losowane są następnie miejscowości w obrębie których dokonuje się z kolei losowania rodzin.

rzyło to możliwość uzyskania nie obciążonych rozkładów rodzin powiązanych z sobą środowiskiem, a nade wszystko powtarzania badań (przy pomocy obserwacji panelowej) oraz łączenie współczesnych tendencji dzietności rodzin z trendami seksualnymi dla danego środowiska. Badania retrospektywne są podejmowane w tych samych miejscowościach, w których bada się rodziny współczesne. Jako ogólną zasadę przyjęto odtworzenie archiwalnych zasobów źródłowych, odnoszących się do połowy XIX w. W odniesieniu do wybranych miejscowości odtwarza się dokumentację dwa i trzy wieki wstecz, sięgając w sporadycznych przypadkach i głębiej. Rekonstrukcji rodzin dokonuje się na podstawie źródeł metrykalnych, które odtwarza się przez badania archiwalne³⁷. Ostatnia płaszczyzna odnosi się do obserwacji prospektywnej w przyszłość. Objęto nią osoby stanu wolnego (w wieku 18 lat i więcej), badając ich opinie dotyczące przyszłej hipotetycznej częstości zawierania małżeństw i dzietności rodzin. Zasady obserwacji tej zbiorowości respondentów nie odbiegały od zasad stosowanych w odniesieniu do rodzin współczesnych. Zakresem badań objęto w latach 1965 - 1974 ponad 98 000 młodzieży na terenie kraju³⁸. Badaniom rozwijanym we wspomnianych trzech kierunkach towarzyszyły dociekania nad planowaniem rodziny prowadzone przez lokalne placówki służby zdrowia w zakresie ginekologii i położnictwa, którymi w latach 1970 - 74 objęto ponad 20 000 pacjentek³⁹.

W wyniku podjętych wielopłaszczyznowych badań stworzono własną dokumentację źródłową imponujących rozmiarów, na podstawie której utworzono przy Zakładzie Statystyki Ekonomicznej i Demografii AE w Poznaniu pierwszy tego rodzaju w kraju „Bank informacji o rodzinie polskiej”. Umożliwiło to podjęcie wielostronnych studiów o charakterze poznawczym. Skupiły się one głównie na identyfikacji czynników i siły ich oddziaływania na dzietność rodzin, rozpatrywanych w przekroju środowisk i podstawowych kategorii społeczno zawodowych⁴⁰. Na szeze-

³⁷ W rekonstrukcji rodzin posługuje się zasadami wypracowanymi przez wybitnych demografów historycznych L'Henry'ego, H. Hyreniusa oraz S. Waszaka.

³⁸ Por. S. Borowski, *Badanie płodności*, s. 60.

³⁹ Ibidem, s. 61.

⁴⁰ Na uwagę zasługują m.in. następujące opracowania S. Borowskiego: *Modele rodziny w Polsce i czynniki kształtujące je*, w: *Polityka ludnościowa*, Warszawa 1973; *Dzietność i rozkłady prawdopodobieństw powiększenia rodziny w Polsce Ludowej*, St. Demogr. 1975, z. 40; *Czynniki różnicujące płodność matkęską w pięciu największych miastach polskich*, St. Demogr. 1975, z. 41; *Prawdopodobieństwa charakteryzujące intensywność i równomierność rozwoju rodzin wielkopolskich w przeszłości i przyszłości*, Poznańskie Roczniki Ekonomiczne 1975, t. XXVI; *Zdrowie jako motywacja regulacji urodzeń*, St. Demogr. 1976, z. 44; *Wpływ wykształcenia na reprodukcję ludności w Wielkopolsce*, Poznańskie Roczniki Ekonomiczne 1976, t. XXVII; *Wpływ aktywności zawodowej kobiet zameżnych na dzietność rodzin w Polsce*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1977, z. 1; *Preferencje rodzinne młodzieży w wieku matrymonialnym*, Studia Demograficzne 1977, z. 50;

gólną uwagę zasługują jednak prowadzone studia w ujęciu dynamicznym⁴¹ przez śledzenie przeobrażeń funkcji prokreacyjnej rodziny w postaci trendów sekularnych oraz w ujęciu przestrzennym⁴². Wyniki tych studiów pozwoliły wysunąć poznański ośrodek badań demograficznych na jedno z czołowych miejsc w kraju. Obok rzetelnego udokumentowania źródłowego, wyróżniają się one nowoczesnością stosowanych narzędzi poznawczych, opartych na statystyczno-matematycznych podstawach. Niezaprzeczalną zasługą S. Borowskiego jest bowiem „dynamizowanie” procesów rozwoju rodziny. Obok tradycyjnej analizy przekrojowej wprowadza nowoczesną analizę wzdłużną, wykorzystując do tego celu analizę kohortową, którą w polskiej demografii zaadoptował i szeroko spopularyzował⁴³. Dla identyfikacji czynników warunkujących procesy płodności i dzietności posługuje się metodami analizy wielowymiarowej, które w połączeniu z analizą kohortową umożliwiły przejście do wielu własnych rozwiązań metodologicznych, tworząc podwaliny w warunkach polskich dla rozwoju nowej dyscypliny — demometrii — ukierunkowanej na analizę mikrostruktur ludnościowych.

Nowy etap w badaniach nad rodziną otwiera w poznańskim środowisku demograficznym włączenie się w 1976 r. do badań problemu węzłowego 11.5, „Optymalizacja struktur i procesów demograficznych

Zmienność czynników płodności małżeńskiej według etapów rozwojowych rodziny, Studia Demograficzne 1978, z. 51.

⁴¹ Z uwagi na wielką pracochłonność czynności badawczych nad rekonstrukcją rodzin w ujęciu retrospektywnym opracowania zdołano zakończyć jedynie w odniesieniu do wybranych miejscowości regionu środkowo-zachodniego kraju. Obszerne fragmenty wyników tych dociekań zostały opublikowane w następujących opracowaniach monograficznych przez S. Borowskiego: *Ewolucja reprodukcji ludności w Poznaniu w świetle badań nad rodzinami przełomu XIX i XX wieku oraz bieżącego stulecia*, Przeszłość Demograficzna Polski 1971, t. IV; *Odraczenie potomstwa w Poznaniu w rodzinach z przełomu XIX i XX w. oraz bieżącego stulecia*, Przeszłość Demograficzna Polski 1972, t. V; *Próba odtworzenia demospołecznych struktur i reprodukcji ludności na Warmii w końcu XVII w.*, Przeszłość Demograficzna Polski, t. VII; *Procesy demograficzne w mikroregionie Czacz w latach 1595 - 1975*, cz. I *Modernizacja demograficzna* (Przeszłość Demograficzna Polski 1976, t. IX), cz. II *Prawdopodobieństwa powiększenia rodziny* (Przeszłość Demograficzna Polski 1978, t. X).

⁴² Por. S. Borowski, *Regionalne czynniki dzietności rodzin*, Poznańskie Roczniki Ekonomiczne 1971, t. XIV; tenże, *Analiza czynnikowa w zastosowaniu do badań regionalnego zróżnicowania reprodukcji ludności w Polsce*, w: *Nowe metody i techniki w planowaniu przestrzennym*, Warszawa 1976, tenże, *Zastosowanie analizy czynnikowej i metod taksonomicznych do delimitacji regionów reprodukcji ludności w Polsce*, St. Demogr. 1977, z. 40; *Czynniki i przestrzenne zróżnicowanie reprodukcji ludności w Polsce*, Studia Demograficzne 1977, z. 48; *Delimitacja regionów według czynników płodności małżeńskiej dla polityki demograficznej w Polsce*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1977, z. 2.

⁴³ *Analiza kohortową i jej zastosowanie*, pod red. S. Borowskiego, Warszawa 1976.

w PRL". Instytutowi Statystyki i Ekonometrii AE w Poznaniu powierzono zorganizowanie, a następnie koordynację IV grupy tematycznej „Demograficzno-społeczne i biologiczne problemy rodziny i macierzyństwa”. Kierownictwo naukowe objął inicjator tych badań profesor demografii S. Borowski, któremu nie danym było dokończyć rozpoczętego przedsięwzięcia badawczego. Zmarł podczas badań terenowych w lipcu 1977 r. Badaniami tymi kierował początkowo Z. Czerwiński, a od 1978 r. S. Wierchosławski. Zakres tych dociekań potraktowano bardzo szeroko, ujmując problematykę badawczą w 23 tematach i 43 zadaniach badawczych, włączając w nie ponad 70 pracowników z 11 instytucji naukowo-badawczych z różnych ośrodków naukowych kraju⁴⁴.

Główny kościec badań tworzą dwa dotychczasowe nurty poszukiwań: badawczych poznańskiego ośrodka, odnoszące się do rodziny współczesnej i rodziny przyszłej. Zostały one uzupełnione o badania nad psychosocjologicznymi uwarunkowaniami postaw i zachowań prokreacyjnych rodzin realizowanymi przez Instytut Socjologii UJ w Krakowie. Skupiają się one na identyfikacji czynników demograficznych, społeczno-ekonomicznych, psychosocjologicznych i kulturowych, warunkujących dzietność rodzin. Zidentyfikowane czynniki stanowią tworzywo dla oszacowania parametrów modelu prokreacyjnego rodziny polskiej. Jednocześnie poszukiwania te są uzupełnione o nowe nurty badań, wiążące się z oceną potencjału współczesnej i przyszłej rodziny polskiej z punktu widzenia rozmiaru podaży siły roboczej. Podjęta została próba oszacowania jej wielkości w ujęciu dynamicznym i przestrzennym, uwzględniając cykl rozwojowy rodziny. Badania te realizowane są przez zespoły badawcze miejscowych uczelni (zakłady statystyki AE i PP). Dalsze nurty wiążą się z określeniem zdrowotnych, prawnych i ekonomicznych warunków zapewniających rodzinie jej pożądaną rozwój oraz sprzyjających realizacji jej podstawowych funkcji. Po raz pierwszy do badań demograficznych nad rodziną włączono studia medyczne. Wysiłki badawcze skupione zostały na: rozpoznaniu z punktu widzenia zdrowia matki i dziecka skuteczności działania różnych środków antykoncepcyjnych, określeniu natężenia zjawiska niepłodności małżeńskiej oraz czynników warunkujących straty rozrodcze powstałe w okresie macierzyństwa i rozwoju noworodków i dzieci, pochodzących z ciąży nieprawidłowych, zagrożonych. Z uwagi na wysoką umieralność niemowląt oraz jej środowiskowe zagrożenie podjęto badanie mające za zadanie identyfikację czynników ją określających oraz próbę ich regionalizacji. (W badaniach tych obok Zakładu Statystyki i Demografii AE oraz Zakładu Statystyki UAM uczestniczą: Instytut Pediatrii AM w Poznaniu i w Warszawie, Instytut Położnictwa i Ginekologii AM w Warszawie i Instytut Matki

⁴⁴ Por. S. Wierchosławski, *Interdyscyplinarne badania nad współczesną rodziną polską*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1980, z. 2, s. 388, 392.

i Dziecka w Warszawie). Podjęto także szeroko zakrojone studia prawne dotyczące ochrony poczęcia, zawierania małżeństwa w aspekcie funkcji prokreacyjnej rodziny, materialnych warunków bytu rodzin wychowujących małe dzieci, ochronę interesów dziecka w rodzinie niepełnej, wraz z opracowaniem postulatów zmierzających do eliminacji stwierdzonych niedomogów w przepisach prawnych w tej dziedzinie. (Badania te realizują: Instytut Administracji i Zarządzania UAM, Instytut Państwa i Prawa PAN w Warszawie oraz Oddział tegoż Instytutu w Poznaniu). Studia ekonomiczne natomiast zmierzają do stwierdzenia jak dalece warunki materialne rodzin oddziałują na postawy i zachowania prokreacyjne małżonków. W związku z tym główny wysiłek badawczy skierowany jest na śledzenie poszczególnych elementów „czynnika ekonomicznego” (stopień zagospodarowania rodziny, mierzony zakupami dóbr trwałego użytku, wysokość dochodów, warunki mieszkaniowe, wielkość gospodarstwa rolnego na wsi i inne) na wielkość i strukturę rodziny, intensywność i kalendarz jej rozwoju. Ponadto, podjęto również poszukiwania dla stwierdzenia w jakim stopniu aktywizacja zawodowa kobiet wpływa na ograniczenie dzietności, wiążąc z tym próbę pomiaru korzyści i strat społeczno-ekonomicznych ponoszonych w związku z pracą zawodową matki w okresie rozwoju jej rodziny. Bezpośrednio z tym nurtem pozostają badania zmierzające do określenia podstaw i wzorów zachowań matek wobec pracy w związku z macierzyństwem (w realizacji tych badań poza zespołami poznańskiego ośrodka uczestniczy także zespół pracowników Instytutu Gospodarstwa Społecznego SGPiS i Departamentu Badań Społecznych GUS).

Jak wynika ze szkicowego przeglądu problematyki podjętych badań w problemie węzłowym 11.5 mają one, podobnie jak w przypadku problemu 11.9, charakter dociekań wielodyscyplinarnych, a w szeregu wątków badawczych charakter par excellence interdyscyplinarnych. Interdyscyplinarność tę zyskuje się tu przez stosowanie w odniesieniu do zjawisk będących przedmiotem zainteresowań różnych dyscyplin tych samych metod pomiaru w trakcie obserwacji, opracowania statystycznego i analizy, zyskując przez to dobre rezultaty poznawcze. Podkreślić należy również dominujący udział w realizacji badań tegoż problemu ośrodka poznańskiego. Wyniki pierwszego etapu tych dociekań (1976-1980), dotyczące przeobrażeń modelu rodziny polskiej w okresie powojennym wraz z oceną spełnianych przez nią podstawowych funkcji, przedstawiono w raporcie kierownika grupy tematycznej⁴⁵ oraz raportach kierowni-

⁴⁵ Por. S. Wierchośławski, *Raport końcowy kierownika grupy tematycznej 11.5.4 „Demograficzno-społeczne i biologiczne problemy rodziny i macierzyństwa”*, w: *Studia nad optymalizacją struktur i procesów demograficznych w PRL. Raporty końcowe z badań w latach 1976 - 1980*, Monografie i opracowania, t. 4 Warszawa 1982, s. 171 - 230.

ków poszczególnych tematów⁴⁶. Stały się one również przedmiotem szerszej oceny podczas prezentacji uzyskanych osiągnięć badawczych na seminarium demograficznym w 1980 r.⁴⁷ i konferencji demograficznej w 1982 r.⁴⁸ Niezależnie od uzyskanych rezultatów poznawczych, należałoby zwrócić uwagę na pewne osiągnięcia metodologiczne. Znajdują one przede wszystkim wyraz w rozwinięciu studiów nad budową wieloregionalnych modeli analizy demograficznej oraz optymalizacyjnych modeli rodziny⁴⁹, które traktować można jako twórczy wkład do rozwoju metod badania mikrostruktur ludnościowych w Polsce.

Drugi etap badań (1881 - 1985) w ramach problemu węzłowego 11,5 realizowany jest pod zmienionym tytułem: „Kształtowanie procesów demograficznych a rozwój społeczno-gospodarczy Polski”. Oznacza to, iż jako główny czynnik sprawczy przeobrażeń procesów demograficznych przyjęto kompleks warunków społeczno-gospodarczego kraju. Modyfikacji podlega również tytuł IV grupy tematycznej: „Wielkość i struktura rodziny oraz gospodarstwa domowego” przez włączenie po raz pierwszy

⁴⁶ W obszernych fragmentach syntetyczne raporty kierowników tematów opublikowane zostały w z. 29 Biuletynu Rządowej Komisji Ludnościowej, Warszawa 1981.

⁴⁷ Materiały zorganizowanego przez Instytut Cybernetyki Ekonomicznej AE w Poznaniu Ogólnopolskiego Seminarium Demograficznego opublikowane zostały w pracy zbiorowej: *Demograficzno-społeczne problemy rodziny* pod red. S. Wierchosławskiego, Zeszyty Naukowe AE w Poznaniu, seria I, z. 98, Poznań 1985.

⁴⁸ W dniach 27 - 29 IX 1982 r. odbyła się w Poznaniu pierwsza w kraju ogólnokrajowa konferencja demograficzna poświęcona mikrostrukturom ludnościowym Polski w okresie powojennym, zorganizowana przez Instytut Cybernetyki Ekonomicznej AE w Poznaniu w ramach problemu węzłowego 11.5. Materiały z konferencji opublikowano w pracy: *Współczesna rodzina polska. Przeobrażenia, uwarunkowania i kierunki rozwoju*, pod red. S. Wierchosławskiego, t. I *Czynniki kształtujące wielkość i strukturę rodziny*, Poznań 1982, s. 236; t. II *Prawne warunki ochrony rodzin, macierzyństwa i rozwoju rodziny*, Poznań 1982, s. 173; t. III *Medyczne warunki ochrony poczęcia, macierzyństwa i rozwoju rodziny*, Poznań 1982, s. 229; t. IV *Społeczno-ekonomiczne warunki zabezpieczenia macierzyństwa i rozwoju rodziny*, Poznań 1982, s. 207.

⁴⁹ Na szczególną uwagę zasługują rozpoczęte przez S. Borowskiego, a kontynuowane przez J. Paradysza studia nad budową wieloregionalnych modeli płodności i dzietności rodziny (por. m. in. E. Englert, J. Paradysz, *Dwuregionalne tablice demometryczne*, Studia Demograficzne 1978, z. 51; J. Paradysz, *Wieloregionalna analiza płodności kobiet*, Studia Demograficzne 1982, z. 75; tenże: *Wykorzystanie modelu Rogersa-Willekensa w badaniu rozwoju populacji w czasie i przestrzeni*, w: *Informatyka w badaniach naukowych i dydaktycznych*, Zeszyty Naukowe AE w Poznaniu, seria I, nr 100, Poznań 1982; tenże: *Wieloregionalne odstępstwa intergenetyczne a przeciętny wiek rodzenia ostatniego dziecka w kohorcie hipotetycznej kobiet*, Studia Demograficzne 1982, z. 77). Drugim nurtem prowadzonych studiów w tym zakresie są prowadzone przez M. Kędelskiego dociekania nad konstrukcją modeli optymalizacyjnych (por. m.in. *Optymalizacyjny model rozwoju rodziny ze względu na ustabilizowany rozwój populacji*, Monografie i opracowania, t. 7, Warszawa 1983).

do badań mikrostruktur ludnościowych w szerszym zakresie problematyki gospodarstwa domowego. Całość problematyki ujęta została w sześciu następujących kompleksach tematycznych.

1. Demometryczne modele rozwoju rodziny oraz jej gospodarstwa domowego. Metodologia badań mikrostruktur ludnościowych należy do najbardziej zaniedbanych działów z demografii polskiej. Celem podjętych dociekań jest zapoznanie się ze współczesnym dorobkiem w tej dziedzinie w nauce światowej oraz podjęcie próby wyrównania opóźnień i dysproporcji. Przewiduje się przeprowadzenie studiów w następujących kierunkach: modeli planowania rodziny, konstrukcji demometrycznych tablic tworzenia i rozwoju rodziny, demometrycznych modeli jednostanowej (jednoregionalnej) i wielostanowej (wieloregionalnej) analizy rozwoju rodziny oraz ekonometrycznego modelu rodzinnego gospodarstwa domowego.

2. Postawy prokreacyjne na tle cyklu rozwoju rodziny. O intensywności procesu demograficznego danego społeczeństwa, szybkości rotacji pokoleń i dynamice demograficznej decydują w znacznej mierze postawy prokreacyjne, które wywierają przemożny wpływ na zachowania prokreacyjne w małżeństwie. Postawy te kształtują i przeobrażają się pod wpływem wielu czynników, ulegając zmianom w czasie. W miarę rozwoju osobowości ludzkiej, obok czynników biopsychicznych i pogłębiania własnego doświadczenia coraz większą rolę odgrywają czynniki zewnętrzne oddziaływające na ewolucję systemu wartości. W związku z tym podjęto kompleksowe badania mające na celu ich identyfikację, a następnie śledzenie ich ewolucji. Przedmiotem badań są więc opinie mające na celu identyfikację systemu wartości dotyczących: 1) małżeństwa i rodziny wśród młodzieży w wieku prematrymonialnym, 2) małżeństwa i postaw prokreacyjnych wśród młodzieży w wieku matrymonialnym, 3) postaw prokreacyjnych wśród nowożeńców, 4) postaw prokreacyjnych wśród małżeństw w różnych fazach rozwoju rodziny. Przyjęcie takiej koncepcji badań umożliwia stworzenie syntetycznego obrazu w zakresie postaw prokreacyjnych różnych generacji reprezentujących różne stopnie świadomości w zakresie prokreacyjnym oraz — dzięki prowadzonej obserwacji panelowej — śledzenie ewolucji tychże postaw a także stopnia ich urzeczywistnienia się.

3. Biologiczne czynniki zdolności rozrodczej, macierzyństwa i rozwoju rodziny. Badania zmierzają w kierunku: 1) oszacowania hipotetycznego biologicznego potencjału rozrodczego rodzin (przy założeniu płodności naturalnej) oraz bilansowaniu wszystkich jego elementów składowych wraz z określeniem ilościowych i jakościowych zmian w tym potencjale, 2) przeciwstawienia biologicz-

nemu potencjałowi potencjału rozrodczego rodzin, rzeczywiście realizowanego w warunkach płodności regulowanej, określonego na podstawie zachowań prokreacyjnych małżonków. Program obu nurtów badań jest ze sobą ściśle powiązany. Pierwszy winien umożliwić określenie stopnia rozpowszechnienia idei planowania rodziny w społeczeństwie, rozpoznanie stosowanych metod i ich akceptacji w poszczególnych fazach rozwoju rodziny. Drugi nurt badań zmierza do oszacowania tzw. „utraconych korzyści” w rozrodczym potencjale biologicznym rodziny.

4. **Ekonomiczne warunki zabezpieczenia małżeństwa i rozwoju rodziny.** Potrzeby bytowe i materialne rodziny w miarę jej rozwoju ulegają stałej modyfikacji. Stąd też uznano za celowe ustalenie skali i charakteru potrzeb w odniesieniu do typu rodziny w poszczególnych fazach jej rozwoju. W związku z tym badania realizowane są w trzech kierunkach: 1) określenia potrzeb rodziny w kolejnych fazach jej rozwoju, 2) oszacowania rzeczywistych kosztów rozwoju rodziny, 3) określenia normatywnego wzorca konsumpcji społecznie niezbędnej. Badania w pierwszym z kierunków zmierzają do oszacowania ewolucji potrzeb w poszczególnych fazach rozwoju rodziny, rozpatrywanej w różnych konfiguracjach typów biologicznych i społeczno-zawodowych. Potrzeby te są badane z punktu widzenia takiej hierarchii, która zapewnić winna rodzinie pełnienie jej podstawowych funkcji w poszczególnych fazach jej rozwoju. Oszacowane potrzeby są rozpatrywane w relacji do rzeczywistych kosztów wzrostu rodziny oraz rozmiarów minimum socjalnego. Minimum socjalne traktowane jest jako jedna z miar realnych dochodów. Ma to istotne znaczenie w warunkach, gdy koszty utrzymania rodziny zmieniają się stosunkowo szybko.

5. **Społeczno-ekonomiczne i kulturowe uwarunkowania wielkości i struktury rodziny oraz gospodarstwa domowego.** Przedmiot badań obejmuje dwa obszary dociekań: rodzinę i gospodarstwo domowe. W pierwszym obszarze badania skupione są na: 1) rozpoznaniu czynników, a następnie mechanizmów stymulujących zachowania prokreacyjne małżeństw w odniesieniu do poszczególnych typów rodzin w kolejnych fazach ich rozwoju, 2) rozpoznaniu statystycznych prawidłowości zachowań prokreacyjnych rodziny polskiej w okresie powojennym z uwzględnieniem związków międzygeneracyjnych (kohortowych), 3) określeniu czynników integrujących i dezintegrujących współczesną rodzinę polską, sprzyjających jej kryzysowi i zjawiskom patologicznym. Drugi obszar dociekań obejmuje identyfikację czynników warunkujących wielkość i strukturę gospodarstwa domowego (rodzinnego i pozarodzinnego), główne kierunki jego ewolucji w okresie powojennym w Polsce na tle wybranych krajów europejskich. Na bazie wyników **obu** obszarów **przewiduje się przepro-**

wadzenie studiów porównawczych w zakresie trendów i cyklu rozwoju rodziny oraz gospodarstwa domowego.

6. Demograficzne następstwa wielkości i struktury współczesnej rodziny polskiej. Prowadzone są tu studia analityczne w postaci opracowań prognostycznych w celu określenia kierunku przyszłych przeobrażeń wielkości struktury rodziny i jej gospodarstwa domowego oraz hipotetycznych skutków wynikających z tych przeobrażeń dla dalszego rozwoju populacji.

Obok nauki demografii w badaniach uczestniczą przedstawiciele nauki socjologii (Zakład Socjologii AE w Poznaniu, Katedra Socjologii KUL, Instytut Socjologii PAN), ekonomii i polityki społecznej (Instytut Gospodarstwa Społecznego SGPiS, Instytut Planowania przy URM), statystyki i ekonometrii (Instytut Statystyki i Ekonometrii UŁ, Instytut Rachunku Ekonomicznego AE w Krakowie) oraz nauk medycznych (Instytut Matki i Dziecka, Instytut Pediatrii AM w Warszawie, Instytuty Położnictwa i Ginekologii AM w Łodzi i Lublinie). Ponadto, prowadzi się badania kooperacyjne przy współpracy z Departamentem Badań Społecznych GUS oraz Instytutem Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie. Z wyjątkiem nielicznych klinicznych badań medycznych, prawie wszystkie pozostałe badania oparte są na własnej obserwacji statystycznej, prowadzonej metodą reprezentacyjną przy pomocy techniki standaryzowanego wywiadu ustnego. Badania te zakresem swym obejmują obszar całego kraju tworząc, zgodnie z wymogami metody statystycznej, podstawę dla szerszych uogólnień. W celu zapewnienia wzajemnej porównywalności wyników badawczych poszczególnych nurtów dociekań, wprowadzono zasadę jednolitego, zintegrowanego opracowania statystycznego w odniesieniu do wszystkich realizowanych zadań badawczych. Umożliwia to wykorzystanie w opisie ich wyników nowoczesnych metod numerycznych. Sprzyja temu prowadzona począwszy od 1979 r. komputeryzacja zasobów informacji⁵⁰, których zakres został w ostatnim okresie znacznie poszerzony przez przeorganizowanie dotychczasowego „Banku o rodzinie” w „Bank informacji o rodzinie i gospodarstwie domowym”. Wydzielono w nim trzy podstawowe systemy informatyczne dotyczące rodziny (rodzina przeszła, rodzina współczesna, rodzina przyszła), system dotyczący gospodarstwa domowego oraz szereg podsystemów o charakterze problemowym i incydentalnym. Nowoczesna koncepcja bazy banku danych umożliwia korzystanie z zasobów informacji o dowolnych przekrojach problemowych i zapewnia obok „wewnętrznej” porównywalności różnych zbiorów informacji także porównywalność

⁵⁰ Por. S. Wierzchosławski, *Bank Informacji o Rodzinie (założenia metodyczne, ogólne zasady funkcjonowania)*, Poznań 1979. Archiwum Instytutu Cybernetyki Ekonomicznej AE w Poznaniu.

„zewnątrzną” z wynikami masowych badań ludnościowych, prowadzonych przez organy statystyki państwowej. Spełnia ona ponadto ważną funkcję pomocniczą w prowadzonych metodą obserwacji panelowej międzygeneracyjnych badaniach longitudinalnych nad rodziną.

IV. UWAGI KOŃCOWE

Prawidłowością badań nad rodziną w skali ogólnoswiatowej jest fakt, iż badania socjologiczne znacznie wyprzedzają w czasie badania demograficzne, które w Stanach Zjednoczonych i krajach zachodnioeuropejskich rozwinęły się w sposób masowy dopiero na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych⁵¹. Taka sytuacja wytworzyła się i trwała do początku lat sześćdziesiątych również i w Polsce⁵². Znamienną jednak cechą jest, że prawidłowość ta nie znalazła potwierdzenia w środowisku poznańskim. Badania obu nurtów rozwinęły się nieomal równocześnie. Oba nurty badawcze charakteryzują się ciągłością i systematycznością prowadzonych dociekań, jakkolwiek dynamika ich rozwoju nie jest jednolita. Wyprzedziły one znacznie badania centralnie sterowane. Z chwilą nadania im tej formy, zarówno środowisko socjologiczne jak i demograficzne posiadały już odpowiednio rozwiniętą infrastrukturę naukową i były do tych badań pod względem merytorycznym i metodycznym przygotowane.

Nie wchodząc głębiej w rozpatrywanie korzyści wynikających z objęcia zakresem badań centralnie sterowanej problematyki rodziny i jej gospodarstwa domowego dla nauki i praktyki społecznej, celowym jest zwrócenie uwagi na konsekwencje dla miejscowego środowiska akademickiego wynikające ze zlokalizowania centrum tych badań w Poznaniu. W świetle dotychczasowej ewolucji obu nurtów tych badań zdaje się nie podlegać dyskusji fakt, że zainteresowania badawcze rodziną w poznańskim ośrodku mają charakter trwałe. Zostały wypracowane długofalowe koncepcje badawcze, którym zostają podporządkowane stojące do dyspozycji zasoby kadrowe i środki organizacyjno-techniczne. Wykształcają się powoli preferencje dla tej problematyki badawczej, które znajdują wyraz w odpowiednich zmianach organizacyjnych istniejących struktur naukowych w uczelniach ośrodka poznańskiego. W sposób wyraźny wyodrębniły się trzy mikrośrodowiska naukowe: socjologiczne, demograficzne i nauk prawnych z równoczesną tendencją do

⁵¹ Por. J. Bongaarts, *The formal demography of families and households: An overview*, JUSSP Papers, No 17, 1983, s. 27 i n.

⁵² Por. E. Rosset, *Demografia polska w służbie postępu społecznego 1946 - 1971*, Warszawa 1973, s. 169 - 172.

rychłego wykształcenia się własnego mikrośrodowiska nauk ekonomicznych badań nad rodziną. Szanse takie rysują się również w dalszej przyszłości dla nauki psychologii i pedagogiki. Następuje więc stały proces umacniania się tej specjalizacji naukowej w poznańskim ośrodku, który uzewnętrznia się w tendencji do coraz bardziej komplementarnego rozwoju określonych dyscyplin badawczych poświęconych problematyce rodziny. Specjalizacja ta sprzyja jednocześnie procesowi integracji naukowej poznańskiego ośrodka akademickiego. Poprzez badania wielo- i interdyscyplinarne nad problematyką rodziny nawiązana zostaje współpraca między instytutami, zakładami naukowymi w ramach danej uczelni oraz współpraca międzyuczelniana.

Koordynacyjna rola centrum badawczego posiada również swój wymiar przestrzenny. Następuje transmisja metod badawczych na ośrodki kooperujące. Poprzez sterowanie badaniami dokonuje się stymulacja aktywności naukowo-badawczej innych ośrodków w kraju. Oddziaływanie to wywiera szczególnie konstruktywny charakter na młode ośrodki akademickie, w których powołano niedawno do życia nowe uczelnie, nie posiadające jeszcze wykształconego, własnego profilu badawczego. Występuje również zjawisko transmisji w wymiarze międzydyscyplinarnym. Rolę stymulatorów pełnią tu dwie dyscypliny: socjologia i demografia. W wyniku tego następuje inspiracja dyscyplin współpracujących, a przy mającym miejsce sprzężeniu zwrotnym, wzbogacenie dyscyplin stymulujących. Jakkolwiek wymiary wzajemnej dyfuzji są chwilowo trudno wymierne, z uwagi na długotrwałość tego procesu, to jednak są one dostrzegalne w toku prowadzenia wspólnych badań. Proces ten ocenić należy jako ze wszech miar korzystny. Wymaga on jednak odrębnego rozpatrzenia.

Fakt, że badania nad rodziną są realizowane w poznańskim ośrodku głównie przez miejscowe uczelnie prowadzi w dłuższym przedziale czasu do zjawiska, że część tych wyników wzbogaca reprezentowane w tych uczelniach dyscypliny wykładowe, nasycając je nową treścią, odkrytymi prawdami i prawidłowościami naukowymi oraz nowymi narzędziami poznawczymi. Umożliwia to stałą modernizację procesu nauczania. Stwarza jednocześnie realne, niewykorzystane dotychczas, perspektywy dla uruchomienia w tym ośrodku wielodyscyplinarnych studiów podyplomowych i przekształcenia go w centralny ośrodek kształcenia wysoko kwalifikowanych specjalistów w tej dziedzinie (demografów, socjologów, psychologów, prawników-cywilistów, ekonomistów i polityków społecznych). Z uwagi na to, że realizowane badania nad rodziną w swej większości są badaniami podstawowymi to mają one charakter dyscyplino-twórczy. Oczekiwać można, że realizacja planów badawczych przyczyni się do powstania nowych subdyscyplin. Nie można pominąć, że już dotychczasowe rezultaty badań wywarły znaczny wpływ na wyodrębnienie się w warunkach rozwoju nauki polskiej takich subdyscyplin, jak: socjologia ro-

dziny i demometria, ponadto przyczyniły się do powstania wieloregionalnej analizy mikrostruktur ludnościowych.

Dyscyplinotwórczy charakter posiada również nawiązana w trakcie tych badań współpraca z wieloma wiodącymi światowymi ośrodkami badawczymi, która w obu nurtach została szeroko rozbudowana. Jednakże jej ocena nie jest aktualnie możliwa, z uwagi na wielokierunkowość tych kontaktów oraz ich okresowe osłabienie w okresie kryzysu społeczno-gospodarczego kraju.

Istotnym elementem rachunku korzyści związanych z usytuowaniem centrum badań nad rodziną w poznańskim ośrodku naukowym jest wiązanie tych dociekań z regionem wielkopolskim oraz w pewnym stopniu również z ziemiami północno-zachodnimi kraju. W wyniku tego bowiem następuje rzadko spotykane rozpracowanie mikrostruktur demograficznych i społecznych tych ziem ze strony poznańskiej demografii, etnografii, socjologii i kulturoznawstwa. Nie pozostanie to bez wpływu na przyszłe syntezы naukowe dotyczące przeobrażeń demograficzno-społecznych tych ziem.

Badania nad rodziną realizowane są przez dwa równoległe z sobą współuczestniczące nurty. Nie trudno dostrzec, iż występuje między nimi coraz bardziej dostrzegalny podział obszarów penetracji badawczej, co znajduje wyraz szczególnie w drugiej fazie prowadzonych dociekań. Rysują się również odrębności w przyjętej metodzie postępowania badawczego. Byłoby pewnym uproszczeniem tłumaczenie ich wyłącznie osobliwością stosowanych przez badaczy dyscyplin naukowych. Wydaje się, że ich źródła należy doszukiwać się w nieco szerszym kontekście naukowej formacji obu środowisk badawczych. Jest sprawą wymagającą odrębnej refleksji, w jakim stopniu współczesne badania socjologiczne zdeterminowane zostały założeniami dawnej szkoły naukowej F. Znanieckiego, a w jakim są one wytworem dalszej jej powojennej formacji. Sprawą bezsporną pozostaje silne zakotwiczenie w poznańskim środowisku socjologicznym następujących cech charakterologicznych w metodologii badań empirycznych: tendencji do wielodyscyplinarności dociekań, eksponowanie jakościowej analizy badanych procesów, operowanie przy tworzeniu własnej dokumentacji źródłowej stosunkowo małą próbą, które traktować można jako spuściznę tego okresu formacji, a które są nadal w badaniach empirycznych tego środowiska pielęgnowane. Znamiennym jest, że wypracowane współczesne koncepcje metodologiczne nad rodziną oparte są na preferencji analizy jakościowej, abstrahując od przejawiającej się w socjologii światowej tendencji do korzystania z opisu socjometrycznego.

Środowisko demograficzne, którego zasadnicza formacja naukowa przypada dopiero na okres powojenny, ukształtowane zostało przez wiele dyscyplin, wśród których istotną rolę odegrała nauka statystyki. Stąd też występuje tu jednoznaczna dominacja kwantytatywnego punktu wi-

dzenia w prowadzonych badaniach nad rodziną. Znajduje ona wyraz w tworzeniu własnej dokumentacji źródłowej opartej na relatywnie licznej próbie (pobranej w sposób losowy), umożliwiającej dochodzenie w różnych ujęciach prawidłowości statystycznych oraz wykorzystywania w pomiarze procesów demograficznych nowoczesnej instrumentacji, opartej na współczesnych metodach ilościowych.

Odmienności metodologicznej ukierunkowań obu tych środowisk przypisać należy w dużym stopniu wspomniany już swoisty podział obszarów badawczych, w których środowisko demograficzne skupia swą uwagę głównie na przeobrażeniach modelu rodziny w układach międzypokoleniowych w ujęciu dynamicznym i przestrzennym. W identyfikacji czynników kształtujących te przeobrażenia, obok warunków społeczno-ekonomicznych, eksponuje punkt widzenia antropologiczno-ekologiczny. Badania środowiska socjologicznego natomiast skupione są głównie na rozpoznaniu mechanizmów generujących zachowania rodzin (z uwzględnieniem osobowościowej i behawioralnej sfery jednostek wchodzących w ich skład) oraz realizacji poszczególnych funkcji rodziny (za wyjątkiem funkcji prokreacyjnej, która traktowana jest w badaniach tego nurtu w sposób dalszoplanowy).

Badania te mają więc w pewnym stopniu charakter badań wzajemnie uzupełniających się. Tworzą one jednak nadal dwa odrębne nurty, bogate we własną problematykę badawczą, których wkład do nauki i praktyki społecznej ocenić należy pozytywnie, lecz których pełna synteza wyników będzie jednak możliwa z chwilą doprowadzenia do większej integracji na płaszczyźnie metodologii badań.

STUDIES ON FAMILY IN THE SCIENTIFIC CIRCLES OF POZNAŃ

Summary

Family is a difficult and complex subject of the scientific research. It is effected by a number of reasons which are making matters difficult in the degree and range not encountered in other domains of social studies.

Although the interest payed to the family by the social sciences in Poland has already a rich and long standing tradition, particular scientific disciplines have been including themselves to the studies in various periods of time. Relatively the earliest participation has been noted in anthropology and ethnography, next in sociology, demography, social psychology, economic sciences, law and recently, in ecology and medical sciences.

Various scientific centers in the country are engaged in the studies. As the research proceeds, the Poznań center is taking the leading position transforming itself gradually in the main center of studies on population microstructures in Poland. Two centrally directed problems are being coordinated in that center: of sociological research (University of Poznań) and of demographic research (Academy of Economics in Poznań). Within the structure of the latter, there is the sole Polish Bank of Information on Family and Household functioning, gathering

wide resources of materials handled in three informatic systems: of past, present and future family.

Upon reviewing the main trends of studies, the author attempted at estimating the present stage of studies on family in Poland. In the development of empirical studies our country has advanced to the head of European states, but the methodological studies, in spite of certain achievements, reveal still considerable retardation in relation to the general level of science in that field. There are substantial disproportions observed between particular scientific disciplines in the scope of improving their research devices and in the effect they are not equally participating in studies on family. Multidisciplinarity of research on family introduces several serious implications which are calling for urgent solutions. In the present stage of research development the efforts should be directed into: 1) elaboration of principles of the most effective cooperation of numerous scientific disciplines, 2) searching for institutional solutions aimed at securing the uniform material and methodological coordination of the whole studies, 3) devising principles of the interdisciplinary scientific synthesis for the research results, which would answer the modern stage of sciences development and the social needs.